

Individualizmus, társas és társadalmi a nyelvben

Kelemen János és a mai kognitív tudomány felfogása
a nyelv emberi specificitásáról*

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.22306>

I. BEVEZETÉS

A tanulmány a nyelvfilozófus Kelemen János korai nyelvértelmezéséből indul ki. Ez a felfogás eltérő érvekkel az 1960-as és az 1970-es évek két elképzelését vitatta az emberi nyelv specifikumáról. Az egyik bírált elmélet a korai Chomsky felfogása volt, mely a nyelv különlegességét a nyelven belül, sajátos típusú szabályok rendszerében értelmezi, melyeket az individuális beszélők mentális rendszeréhez rendeli. A másik vitatott elképzelés a korai etológia felfogása volt, mely a nyelvet az állati közlési rendszerek evolúciós kibontakozásaként értelmezte, mint egyéni biológikumot. Kelemen mindkét felfogással az emberi nyelv társadalmi működését és eredetét állította szembe. Csányi Vilmosmal folytatott vitájában ez egyenesen úgy jelenik meg, mint a természettudományos és a filozófiai megközelítés közti dialógus lehetetlensége.

Az azóta eltelt fél évszázad az emberi nyelv különlegességét a kognitív tudomány szakmaközi párbeszédei keretében új módon mutatja be. Az agy, a társas élet és a kommunikációs közeg megváltozásait elemezve a nyelv és társas mivolt közötti kapcsolatot ma összetettebben látjuk, a nyelvet a társadalom helyett az elemi társas élethez kapcsoljuk. Tovább folyt az etológiai és összehasonlító anatómia építkezése, mely a Chomskyék kifejezését használva Tágan Vett Nyelvi Készségek (agyfejlődés, hangészlelés, mozgásszervezés, osztályozás, kommunikáció) lépcsőzetes evolúcióját igazolja, ehhez képest azonban a Szűken Vett Nyelvi Készség, a rekurzív mondatban sajátosan emberi új fejlemény lenne. A gyermeki nyelvi fejlődésről is átalakult a felfogásunk. Michael Tomasello és a CEU keretében Csibra Gergely és Gergely György munkái egy új társas tanulási

* Előadás a *Nyelv – filozófia – történet* címmel az ELTE BTK Filozófia Intézet Kelemen János emlékének szentelt évadnyitó konferenciáján, 2024. október 10. Köszönöm Zvolenszky Zsófiának a meghívást, Ambrus Gergelynek pedig a felkérést az írott változat elkészítésére.

készséget tekintenek innát kiindulópontnak. Az ember különlegessége a közös szándék rendszerének kialakulása, ami egy olyan gondolatértelmező társas intelligenciához vezet, amely a nyelv evolúciós megjelenésének és a Természetes Pedagógia révén elsajátításának biológiai társas kerete. Az egykor volt biológiai-társadalmi szembeállítás mára kifinomult, elkülönítve a társast és a társadalmit, és ezzel számos emberi kognitív vonás különlegességét, beleértve a nyelvet is a társas intelligencia biológiai formálódásához kapcsolja.

I. A NYELV AZ 1970-ES ÉVEK HAZAI BÖLCSÉSZETÉBEN

Mi mozgatta a fiatal, éppen csak Budapestre került Kelemen Jánost az 1970-es évek elején? A jelek és szerkezetek új kísértése. A strukturalizmussal foglalkozó Kelemen (1969) a bölcsészeti és társadalomtudományi nyelvi fordulat egyik letéteményese volt Budapesten, a filozófiában Altrichter Ferenc (1972) és Nyíri Kristóf (1970) mellett. Sajátos ízt is képviselt már ekkor is: az egyre anglo-magyar világban a nyelv és a kultúra szerkezeti elemzésében mindig felvonultatta a latin, főleg franciás szempontot is. Barthes, Derrida, Eco, Foucault, Kristeva Kelemennél (pl. 1976a) akkor szerepelnek, mikor ez még nem napi bölcsész divat: számára ők még nyelvfilozófusok, nem véleményformáló ideológusok. És a filológus Kelemen a kartéziánus nyelvészet iránti lelkesedés közepette hazai közegben először mutat rá arra, hogy a Chomsky (1966) által kartéziánusnak nevezett nyelvészet számos részletében nem is Descartes-tól indul. Ugyanakkor kétségtelenül individualisztikus, amikor Descartes az ideális nyelvet egy ideálisan hierarchikus az egyén által működtetett osztálybasoroláshoz kapcsolja. Ebben az értelemben a francia racionalizmus örökségéhez is tartozik a huszadik század generatív nyelvészete. Kritikai megjegyzéseiben a filológus Kelemen (1973b, 1977) arra mutat rá, hogy a professzionális történeti Descartes filológia nem azonos az örökség aktuális célokra felhasználásával. Mindkét hagyományörzés jogos azonban, mondanánk ma.

Maga a strukturális mozzanat előtérbe állítása döntő fordulat volt sok bölcsész életében, de a hatvanas-hetvenes évek egész besunnyadt hazai szellemi életében is. Ezek nem voltak ártatlan dolgok. Az a struktúraelv, amit Kelemen is képviselt, új hangot adott a klasszikus akcidentális történetiség, az ezt kísérő vagy kontrázó üres materialista retorika s a dialektikus semmi nyikorgása helyett. A hegeli maszlaggal szembeállítva maga a szerkezet volt ennek a nemzedéknek a számára alapvető kérdés. Alapvető volt ez a kor utcai, köznapi életében is, mert a tágran értelmezett strukturalizmus életmódot is képviselt, a polgári rend gondolatát csempészte be Kádár Káoszába (lásd erről Kiefer 2019, Pléh 2021).

Az 1970-es évek világát, amelyben Kelemen János is elindult a filozófusi pályán, a nyelvvel kapcsolatban két feszültség jellemezte a nagyvilágban és többek között Kelemen közvetítésével idehaza is.

- A nyelvészeti mentalizmus és individualizmus Chomsky elindította programja szemben a nyelv társadalmi értelmezésével.
- Az etológia naturalista emberképe, mely a nyelv kérdését az állati megismerési és közlési rendszerek világának keretében értelmezi, ismét szemben a nyelv társadalmi értelmezésével.

Kelemen mindkét, egymással is vitatkozó felfogást társadalmi elvű bírálatban részesítette, kezdetben marxista retorikával, de minket most nem ez a mozzanat érdekel, hanem a nyelv társadalmiságának kiemelése. Kelemen egy Robinson elvű emberképet rendel mind Chomskyhoz, mind ez etológiai naturalistákhoz, s ezzel Wittgenstein privát nyelv bírálatát és egy kezdetben marxista cselekvéselméletbe helyezett beszédaktus elméletet állított szembe.

II. A NYELVÉSZETI INDIVIDUALIZMUS ÉS A TÁRSADALOM KELEMENNÉL

Az 1960-as és az 1970-es években a hazai elméleti közegekben domináns generatív nyelvészeti felfogás (Chomsky, 1965, 1968) lényeges mozzanatai a nyelv lényegére igen provokatívak voltak.

- Az emberi nyelv különlegessége a *nyelven belül* keresendő (nem egyéb kognitív rendszerekben vagy a társadalomban).
- *Sajátos típusú szabályok* adják ezt a különlegességet (beágyazás, transzformációk).
- *Individuális mentalizmus* jellemzi a nyelvi rendszert. Ez részben *ontológiai mentalizmust jelent*. A nyelv mentális valósága nem valami egyének feletti absztrakció, hanem a nyelv az egyes beszélők elméjében létezik.
- *Módszertani mentalizmus* is járt vele. A beszélők intuíció révén hozzáférnek ehhez a rejtett mentális rendszerhez, képesek megítélni, mi lehetséges és mi nem saját nyelvtanuk szerint. Ez utóbbit az 1980-as évektől elhagyják.

Kelemen János ebből a nyelvi rendszer sajátos szabályok szerint szerveződésére hivatkozó tézist elfogadta, az individuális mentalizmust azonban sem ontológiai, sem módszertani formájában nem. Két nyelvfilozófiai felvetését idézem, az elsőt a hetvenes évekből, a másodikat egy nemzedékkel későbből. Az első a szubjektum válságát emeli ki, aminek része az egyéntelenített strukturalista emberkép.

A társadalom- és humán tudományok huszadik századi története a karteziánus szubjektum összeomlásával esik egybe. A marxizmus, a pszichoanalízis és a nyelvre irányuló új típusú reflexiók kihúzták a talajt a magába zárt, autonóm és racionális szubjektum mítosza alól, mely metafizikailag a lélek pszichologista elméletében, a gondolkodás és a nyelv egymástól való elszakításában, illetőleg

a nyelv privát koncepciójában fejeződött ki. Ez a mítosz a polgárság klasszikus korszakának, az elszigetelt magántermelők társadalmi viszonyainak a terméke, s nyilvánvalóan tarthatatlan a „késő-kapitalizmus” és a szocialista forradalom századában.

Nyilvánvaló, hogy a szubjektum mítoszának elvetése több dolgot jelenthet. Jelentheti egy új szubjektum-fogalom kidolgozását (a marxizmus antropológiai koncepciója alapján), de jelentheti a szubjektum minden releváns értelemben való felszámolását is. Ezt tette a logikai pozitivizmus, s ennek vagyunk tanúi akkor is, amikor a „szubjektum” helyébe a „struktúra” vagy a „nyelv” kerül, mint minden emberi jelenség végső magyarázó elve. („A nyelv – mondja Barthes – nem állítmánya egy szubjektumnak [...], a nyelv a szubjektum”).

A nyelvfilozófia, a nyelvészet és a szemiotika félévszázados története azt mutatja, hogy a különféle iskolák többnyire az utóbbi értelemben voltak „antikartezianusok”. Amiből persze nem az következik, hogy az új humán tudományok diszciplínáin a hagyományos metafizikához való visszatérés segíthet, mint Chomsky véli, aki a kartezianus racionalizmus vizeire reméli visszakormányozni a nyelvészet hajóját. (Kelemen 1976a. 183).

A strukturalizmus gondolja, hogy az egyszer már kialakított polgári szubjektumot felváltja egy az embertől elidegenített struktúrával. Chomsky és követőinek baja pedig, hogy ez ellen úgy küzdenek, hogy visszahelyezik minden struktúra mögé a felelevenített polgári ént. Kelemen az Énnel a társadalmat állítja szembe, mint az elme és a nyelv hordozóját és magyarázatát.

Ez a visszavezetés, mint Kelemen világosan exponálja, egy sajátos ember- és nyelvképet feltételez az elsajátításra is. Felteszi, hogy gondolkodás már nyelvtől függetlenül és az egyedfejlődésben is már azelőtt létezik, hogy a gyermek beszélné. Ráadásul a kibontakozás a nyelvre sajátos elveket, nyelvi innátizmust feltételez.

A nyelv elsajátítására vonatkozó hipotézis, mely a kartezianus nyelvelméletben nem Descartes-nál, hanem Cordemoy-nál fogalmazódik meg, ugyancsak a gondolkodás eleve adottságának feltételezésére támaszkodik [...] Ahhoz, hogy a gyermekek egyáltalán elsajátíthassák a nyelvet, már készen megformált gondolkodással kell rendelkezniük. (Kelemen 1973b. 462.)

A nyelv ezzel szembeállított társadalmisága azt kell feltegye, hogy a nyelv inhe-
rensen emberi tevékenység. Ez a privát nyelv koncepció bírálatának lényege.

A fiatal Kelemen bírálja ezekben a felfogásokban, hogy van már nyelv előtt is gondolkodás, „eszük kezdetektől fogva teljesen megvan” idézi őket. Ezzel szemben Kelemen javaslata, hogy a nyelv nem kifejezi, hanem alakítja a gondolkodást, ebben a szigorú értelemben társadalmi, miként a gondolkodás is társadalmi. „A nyelv sem pusztá visszfénye tehát a valóságnak, nem egy rajta kívül lebegő, s pusztán a gondolattartalmakat rögzítő önálló világ, hanem egy benne

kibontakozó és struktúráit folyamatosan artikuláló valóságos tevékenység” (Kelemen 1973b. 462).

A nyelv mindent áthat az emberi életben, ebben közvetítődik az, hogy a társadalom mindent determinál. Kelemen az 1970-es években a pszichológiai elméletek belsődleges gondolkodását is kritizálja. Mindenütt a társadalmiságot tartja alapvetőnek, a társadalmi gyakorlat még az elemi folyamatokat is átalakítja.

A tudat társadalmisága természetesen nem merül ki a nyelv és a tudat, a nyelv és a gondolkodás kölcsönös feltételezettségében. Alapvetően azzal van összefüggésben, hogy maga az ember lényege társadalmi. [...] A személyiség úgy alakul ki, hogy magába építi, „bensővé teszi”, más szóval: interiorizálja mindazokat a társadalmi viszonyokat, amelyek csomópontjában él. A pszichikum ennek az interiorizációnak az eredménye. [...] A pszichikum nemcsak a testet, nemcsak a megfelelő fiziológiai apparátust feltételezi, hanem a számára adekvát tárgyat is, melynek elsajátítása. Ez *minden* pszichikus képességre vonatkozik, az „alacsonyabb szintűekre” is. Így válik például érthetővé, hogy „az a mód, ahogyan az ember észlel”, szintén nem pusztán fiziológiai tényezők következménye. Igaz, hogy az állatok is észlelnek, s kétségtelen, hogy amit specifikusan a társadalom „ad hozzá” a meglevő biológiai fiziológiai alapokhoz, az a fogalmi gondolkodás képessége. De – mint láttuk – a pszichikus struktúrában mindig a magasabb szint válik dominálónvá, sajátosan rányomva bélyegét az alacsonyabb szintű működésekre. (Kelemen 1976b. 270, 272.)

Maga a társadalmi és történeti mozzanat Kelemen számára később is fontos maradt. Kenesei Istvánnal közös nyelvfilozófiai áttekintésében Katz nézeteit vitatja, aki a Kelemen számára a társadalmiságot hordozó illokúciós szerveződést is az innát, vagyis biológiaiilag adott nyelvi feltételrendszerhez rendelné.

A Chomsky-féle innátizmus elfogadása mellett az következik belőle, hogy a biológiai szinten már eleve adott struktúra mintegy „előrelátja” azokat a hozzá képest esetleges szociális helyzeteket, melyek közt cselekvéseinket (így beszédaktusainkat) végrehajtjuk, s melyek közt cselekvéseink (így nyelvi cselekvéseink) egyáltalán cselekvésnek számítanak. Mivel minden szociális helyzet történetileg jött létre, egy ilyen következtetés nemcsak elfogadhatatlan, hanem értelmetlen. Ezért, amennyiben az innátizmus talajára helyezkedünk, nincs elvi alap a beszédaktusok és illokúciós jelenségek minden vonatkozásának grammatizálására.

Katz tételéből azonban az is következhet, hogy a nyelv abban az értelemben is társadalmi természetű, hogy a lényeges társadalmi helyzetekkel és cselekvéstípusokkal kapcsolatos minden információ valahogyan kódolódik a történetileg alakuló grammatikai struktúrában. (Kelemen–Kenesei 1982. 748.)

Valójában ebben már benne rejlik társadalom és társas jelleg eltérése. Katz és sok mai szerző is azt gondolja, hogy az illokúciók biológiai értelmezése nem az

olyan intézményes dolgokra vonatkozik, mint az esketés, felmentés s hasonló, hanem az olyan univerzális társas mozzanatokra, mint az ígéret, utasítás s hasonló.

Egy nemzedékkel később Farkas Katalinnal írott nyelvfilozófia tankönyvében a nyelv társadalmiságát a Putnam-féle nyelvi munkamegosztás (van, aki pontosan tudja a neutrínó jelentését, nekem elég azt tudnom, hogy van ilyen szakember) elméletére hivatkozva vezetik be a nyelv társadalmi voltát: „*a nyelvnek szükségszerű és nem másodlagos vagy származékos vonása a társadalmiság. A nyelv természeténél fogva csak kollektíve birtokolható: olyan lények által, akik a feladatok, az eszközök és a tudás megosztásán alapuló, kooperatív tevékenységet folytatnak*” (Farkas–Kelemen 2002. 54, kiemelés tőlem, P. Cs.). A kiemelés azt mutatja, hogy a szerzők számára a *kooperáció* még ekkori megfogalmazásukban is szükségszerűen *társadalmat* jelent.

A korban Nyíri néhány évvel korábban azt emelte ki, hogy kétféle modern nyelvfilozófia van. A Katz–Fodor szemantika reprezentációs felfogását ki kellene egészíteni egy használatalapú értelmezéssel. „A szó jelentésének ez a [Nyíri javasolta, P. Cs.] felfogása bizonyos vonatkozásban a *Tractatus* és a késői Wittgenstein felismeréseit ötvözi egybe” (Nyíri 1970. 190). Kelemen is úgy látta, hogy ezt a két kiegészítő felfogást egyszerre kell képviselni a nyelvfilozófiában.

Jelenleg az egyik oldalon a késői Wittgenstein és Austin használat-elmélete áll, a másik oldalon pedig a generatív grammatikára épülő szemantika, melyet a generatív grammatikán belül végbement változások nyomán a nyelvészek többsége immár a nyelvészeti leírás integrális részének tekint, s mely a nyelv bármely terminusának inherens jelentés-struktúráját kívánja modellálni (Kelemen 1976a. 185).

Évtizedekkel később viszont Kelemen már úgy látja, hogy maga a wittgensteini ihletés mintegy kiszáradt. „Létezik Wittgenstein-kutatás, vannak wittgensteiniánus gondolkodók, de a nyelv és a jelentés wittgensteini szemlélete („a jelentés használatelmélete”) meglehetősen háttérbe szorult, nem beszélve a filozófia wittgensteini felfogásáról” (Kelemen 2014. 23). Erre a Wittgenstein helyre hivatkozik.

A filozófiai problémák természetesen nem empirikus problémák, hanem azáltal oldódnak meg, hogy nyelvünk munkájába bepillantunk, mégpedig úgy, hogy ezt a munkát megismerjük: szemben azzal a késztetéssel, hogy félreértsük. E problémákat nem úgy oldjuk meg, hogy új tapasztalatokat vonultatunk fel, hanem azt rendezzük, amit régóta ismerünk. (Wittgenstein 1998, §109. 79.)

Ebben a korban magam is rámutattam arra, hogy a kétféle, a reprezentációs és a használati nyelv modell együtt kezelendők a megértés és a nyelvelsajátítás kutatásában is. Ha ugyanis ebből indulunk ki, s a nyelvhasználatot mint az em-

ber társas tevékenységének egyik formáját tekintjük, nemigen tartható fenn a merev elválasztás az egyén nyelvismerete és a nyelv használata között. Maga az ismeret valahogy a használatra vonatkoztatva kell megfogalmazódjék. Ekkor az is kiderül, hogy a nyelvi kompetencia önmagában talán nem is írható le kielégítően, csak mint egy szélesebb, „kommunikatív kompetencia” része (Pléh 1980. 76).

Akkor azonban mindez csak álom, illetve retorikai összekapcsolás volt. Az azóta eltelt nemzedéknyi idő egyik újdonsága, hogy az eredeti retorikában elnagyoltan kezelt „társadalmi” mozzanatot világosan kettéválasztja társasra és társadalmira, s a társas elemet az ember biológiai lényéhez kapcsolja, tehát a Kelemen mozgó eredeti vitákban az individuálisat társassá teszi, mint a társas és társadalmi fogalom sorsát elemezve magam is megpróbáltam bemutatni (Pléh 2024).

III. AZ 1970-ES ÉVEK NATURALISTA EMBERKÉPE A NYELVRŐL ÉS ENNEK BÍRÁLATA KELEMENNÉL

A korai etológia egyik felfogása az emberi nyelvről nem követi a Chomsky követők két első mozzanatát. Nem hiszi, hogy a nyelv magában értelmezendő különleges rendszer, s nem lát különlegességet az emberi nyelv szerveződésében. Hangsúlyozom, hogy az etológia üzenetének ez csak az egyik olvasata (nincs itt semmi látnivaló). Már ekkor, az 1970-es években is megfogalmazódott a másik, a fajspecifikus viselkedésre és a kiváltó ingerekre támaszkodó felfogás, amely a korai Chomskyval is együttműködve a nyelvben biológiailag különleges rendszert lát (Lenneberg 1967, 1974). Ez a nyelvben biológiai minőséget látó felfogás nálunk az 1970-es években még nem jelent meg sem a biológiát képviselő Csányi Vilmos, sem Kelemen perspektívájában. Azért elemzem csak a leegyszerűsítő képet, melynek a biológiai üzenete a folytonosság kiemelése a nyelvre nézve is, mert ők is erről vitatkoztak:

- az emberi nyelv az állati közlési rendszerek evolúciós kibontakozása;
- analógia van a különböző biológiai „múlt hordozók” között. A genetikai kód, az idegrendszeri modellálás és az állati jelek és közlési rendszerek egymás mellé helyezhetők, mint azt a 20. század elején Semon (1904) mnéme-konceptiója is megfogalmazta már.

A filozófus Kelemen János és a redukcionista és rendszerelvű biológus Csányi Vilmos vitája 1982–1983-ban a hazai közegbe is behozta a nyelv biológiai alapjait érintő vitát. A vita közöttük nemcsak a nyelv biológiájáról szólt, hanem egy klasszikus filozófiára alapozó és egy naturalista emberkép között az emberi megismerés egészére vonatkoztatva.

Mit mond Csányi Vilmos, az etológus a megismerés természeti elmélete mellett érvelve?

- (1) A megismerés funkció, olyan kölcsönhatás, amely egy adott struktúrának, a megismerőnek, az adott rendszerben való átlagos fennmaradási valószínűségét növeli.
- (2) Az ismeret a megismerőt magában foglaló rendszer egyéb részeivel, struktúráival, paramétereivel kialakított, a megismerő fennmaradási valószínűségét növelő funkcionális kapcsolat hordozója, amely a megismerés során keletkezett. (Csányi 1982. 558.)

Ezután Csányi provokatívan elősorolja, hogy mi minden reális rendszer folytat megismerést. Ide tartoznak a genetikai struktúrák megismerési folyamatai, a biológiai evolúció, azután a neurális megismerő rendszerek és ezek folyamánnyaként a tudat, végül a megismerés (egyéni) tudat feletti szintje (a tárgyak és a kultúra világa).

Mi volt a baj Csányival Kelemen szerint? Röviden: ismeret és tudás túl laza és tág kezelése minden erőfeszítés ellenére nem emeli a megismerés rangjára mindazt, amit Csányi annak tart. „E meghatározások egyszerre túl tágak és túl szűkek” (Kelemen 1982. 568).

A megismerés definíciója túl tág, mert nem ismeret-jellegű pszichikus funkciókat is megenged. Így az érzékelésre – ideértve az interoceptív érzetek minden fajtáját, a fájdalomérzést stb. – szintén illik, de az érzékelést legfőleg a megismerő folyamat egyik összetevőjének tekinthetjük, s nem megismerésnek. Tág a definíció azért is, mert nem specifikálja az adott struktúrát, amely a megismerési funkciót hordozza. (Kelemen 1982. 568–569.)

Az ismeret ugyanakkor mindig mérlegelés és ellenőrzés tárgya.

Semmilyen ismeret sem inkorrigibilis. Minden ismeretet alá kell vetni az igazolás vagy a cáfolás próbájának. Vagy a környezet változásának, vagy a megismerés igazolásokon és cáfolatokon keresztül történő inherens fejlődésének következtében ismereteinket állandóan felülbíráljuk, a hamisnak bizonyulókat elvetjük stb. (Kelemen 1982. 570.)

Éppen ezért „inkorrigibilis voltuk miatt nem nevezhetjük önmagukban véve az érzékelést és az észlelést sem megismerésnek” (Kelemen 1982. uo.).

Mit ajánl a naturalizált emberkép helyett Kelemen? Formájában a megismerés nyelvi szerkezetét, beágyazottságában pedig a társadalmat. A megismerés alapját adó ismeretek mindig nyelviileg szervezettek és kijelentések formájában működnek.

Az ismeret további jellemzője, hogy publikus, hogy kommunikálható, hogy szinkron és diakron szinten korlátlanul átadható, hogy tényállásokat tükröz vissza, hogy mindig nyelvi-logikai struktúrákban ölt testet, s hogy épp a nyelvi-logikai struktúrák

révén logikai értékekkel rendelkezik (lehet igaz vagy téves). Ismereteink általában kijelentő mondatokban nyernek kifejezést, melyek segítségével állításokat teszünk. Mármost (annak ellenére, hogy a nyelv bizonyos rész-rendszerei és a genetikai kód között vannak analógiák) furcsa lenne azt mondani, hogy a genetikai struktúrák „állítanak” vagy (negatív megfogalmazásban) „tagadnak” valamit. (Kelemen 1982. 570.)

A nyelvi tagolódás Kelemen számára a nyilvánosság és az átadhatóság – beleértve a történelmet is – miatt olyan fontos. Miközben Kelemen már nem hivatkozik Marxra – Marx egyetlen említése éppenséggel Csányinál szerepel –, egy marxi antropológiára emlékeztető termelési emberképhez kapcsolja a tulajdonképpen öntudatot. Ahhoz nem elég az idegrendszeri önreflexió.

[az öntudat] termelésen alapuló és heterogén módon strukturált társadalmi alakulatot tételez föl, melyben az egyénnek a csoporton belüli helyét nem biológiai, hanem szociális kritériumok jelölik sajátos társadalmi szerepekkel, megkülönböztethető személyiségjegyekkel; röviden: a csoporttal szembeni viszonylagos autonómiával rendelkezik (Kelemen 1982. 572).

Csányi válasza: igenis mindent biologizálni kell a humán tudományokban.

Az úgynevezett „humán tudományok” magábanvalóságának, mindenek felett állásának koncepciója felett eljárt az idő. A természettudományok vizsgálhatják – és vizsgálják is – az emberi tevékenységet, annak minden aspektusával együtt. Némileg érthető, hogy ez a vizsgálat új, a társadalomtudományokban járatosak számára esetleg szokatlan koncepciókat, modelleket, eredményeket hoz. [...] Aki ma a pszichológiát teljes egészében a társadalomtudományokhoz sorolja, igencsak erős teológiai alapokkal kell rendelkezzen, a pszichológia „egyhelyben topogása” éppen a konzervatív természettudomány-ellenes áramlatok eredménye és sokak számára nyilvánvaló, hogy az etológia, neurobiológia behatolása fogja a pszichológiát a holtpontból kimozdítani, és a kimozdulás eredménye egy természettudományos pszichológia lesz. (Csányi 1983. 282, 283.)

IV. AZ EMBERRÉVÁLÁS EVOLÚCIÓS PSZICHOLÓGIAI SZCENÁRIÓI, A NYELV EVOLÚCIÓJA ÉS A GYERMEKNYELV

Két naturalista lépés az utóbbi fél évszázadban mind a két vitát – helyes-e a nyelvet individuumokhoz kötni, s helyes-e biológiailag értelmezni – igen sok oldalon helyezte új kontextusba. Ezek a törekvések már Kelemen koncepciójának alakuláskor elindultak, s Csányival folytatott vitája idején igen előtérben álltak. Csányi, miközben a szovjet pszichológia konyhakész marxizáló könyveire, Rubinsteinre s Leontyevre hivatkozik mint pozitív példákra, a pszichológia

„egyhelyben topogásáról” beszél. Ez azonban a nyolcvanas években már idehaza sem volt igaz, mint egy kis áttekintésünkben akkor megmutattuk (Pléh–Lányi 1984). Most azonban nem a pontos időzítés az érdekes, hanem az összkép. Ez az összkép a fentebb bemutatott Wittgenstein-idézet cáfolatát mutatja fel. Nem igaz az, hogy „E problémákat nem úgy oldjuk meg, hogy új tapasztalatokat vonultatunk fel, hanem azt rendezzük, amit régóta ismerünk.” A nyelv és a megismerés biológiája és társas beágyazása terén a hazai közegben a marxisták, majd a fenomenológusok által sokszor leszólt empirikus kutatás sok elméleti újdonságot is hozott még a nyelv természettudományos értelmezésében is.¹

Ezeket az újdonságokat két jelszó alá tömörítve mutatom be. Célom nem az, hogy utólag leckéztessék Kelemen Jánost, hanem hogy felmutassam, az eredeti társadalomcentrikus radikális megfogalmazások hasznosan segítik a mai empirikus tényáradat rendszerezését. Ezeket két vezérgondolat köré csoportosítva mutatom be:

- az emberreválás evolúciós pszichológiai scenáriói és a nyelv evolúció társas keretei: FLB és FLN elméletek;
- a szocialitás biológiai értelmezése a fejlődéskutatásban.

A nyelvfilozófus Kelemen egyik visszatérő szellemi vitapartnere az 1970-es években, mint megpróbáltam rámutatni, a generatív nyelvtan és speciálisan a Chomsky által képviselt felfogás a nyelv és az emberi természet kapcsolatáról. Két mozzanatra mutatok rá, amelyek részben a Kelemen és Csányi vitájában is érintett naturalista nyelvértelmezést, részben a nyelv – individuum – társadalom viszonyt érintik.

1. Az emberi nyelvkeletkezés naturalista scenáriói

Az emberi nyelv új szemléletét hirdető Chomsky számára a nyelv naturalista értelmezése igencsak kétértelmű program immár hetven éve. Természetesen a hetven éves szakmai pálya során számos változáson ment keresztül, de Chomsky felfogása visszatérően két attitűd között hezitál: az egyik a humanista örökség, mely az emberi nyelvet úgy tartja különlegesnek, hogy elválasztja a természeti örökségtől, mintegy platóni objektumnak, isteni adománynak tartja, vagy valamilyen különleges, de még nem ismert folyamat eredményének a fizikai univerzumban. A másik attitűd, mely korai munkájában, a nevezetes Skinner

¹ Lektorom, Bárány Tibor jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy „Az eredeti helyen azonban Wittgenstein határozottan a hagyományos filozófiai problémákról beszél, amelyeket szerinte úgy oldhatunk meg, ha szemügyre vesszük a nyelv működését – nem pedig a nyelv kutatásáról.” A megjegyzés jogos. Szövegemet mégsem változtatom meg, mert e téren a nyelv társas vett kutatása úgy is tekinthető, mint a filozófiai kérdéskörre adott reflexió.

ismertetésben is megjelent már (Chomsky 1959), a nyelvet biológiailag tartja különleges rendszernek, mely a korai etológiából ismert fajspecifikus viselkedésformák közé tartozik. Ahogy Kelemen és Kenesei (1982. 731) fogalmaznak, *az univerzális grammatika mint az ember biológiai öröksége* jelenik meg ebben az értelmezésben. Mindkét értelmezését áthatja azonban a funkcionalizmustól és a kommunikatív megfontolásoktól való távolságtartás, mint arra Kelemen és Kenesei (1982) áttekintése is rámutatott. A nyelv megértését, akár platonisztikus, akár biológiai rendszer a nyelv, nem segíti, ha szerepére hivatkozunk.

Chomsky számára a biológiailag értelmezett nyelvnek a lényege az újra való nyitottság. A *priori* módon meghatározott nyelvtan születik velünk, de ennek tartalma éppen a korlátlanosság, az, hogy végtelen számú gondolatot tud kifejezni, mivel végtelen számú mondatot képes létrehozni. A nyelv a gondolatalkotási értelemben nem a kifejezés akadályja és korlátja, hanem éppen az ember korlátlanul szabad fejlődésének legfőbb biztosítója. Chomsky első biolingvisztikája, amire Kelemen (1973b, 1977) is reflektál, a *Language and Mind*-ban megfogalmazott program a következőket hirdeti az emberi nyelvről:

- innát alapú rendszer;
- abdukciós elsajátítási elveket követ (elvárások szerint kezeli a bejövő adatokat);
- moduláris jellegű, magába zárt „mentális szerv”;
- központja a kreatív mondatban;
- hagyományos evolúciós elvekkel nem magyarázható;
- egy nagy ugrás eredménye, vagy exaptáció, evolúciós melléktermék eredetű.

Mára már tisztábban látjuk, hogy az innátizmushoz való fordulásban kétféle lehetséges értelmezés rejlett, Chomsky két attitűdjének megfelelően. Az egyik értelmezés, s Chomsky maga klasszikusan erre hajlik (Chomsky 1974), az innátizmust valamiféle isteni sugallatnak tekinti, valami olyan adománynak, amely megkérdőjelezhetetlen.

Szavakban természetesen evolúciós adomány lenne ez, de amikor a generatív nyelvtan közel fél évszázadon át radikálisan elválasztotta az emberi nyelvet az állati közlési rendszerektől, ezzel világossá vált, hogy ez a genetikai háttér valójában adomány, valami olyan dolog, ami elválaszt minket a többi élőlénytől. A mai evolúciós pszichológia és gondolkodásmód, együtt a biológiai ihletésű gyermeknyelv kutatással, a másik értelmezést választja. Az innátista gondolatmenetben naturalista kezdeményt lát, egy olyan kutatási programot, amely majd feltárja a nyelv mögött rejlő sajátos fajspecifikus rendszert, és azt, hogy valóban mi is velünk született a nyelvből, nem a nyelvészet, hanem a gyermek vizsgálata fogja eldönteni. (Pléh 2014a. 53.)

Fél évszázad alatt, részben Chomsky provokatív radikalizmusának köszönhetően is, a biológiai kutatások szaporodtak a nyelvhez vezető úton. A fél évszázaddal ezelőtti, akkor Csányi képviselte aspecifikus etológiai utat, amely folytonosságot keresett az állati közlési rendszerekkel, igen alapos kutatás követte sok irányból. Ezeket is figyelembe véve az ezredfordulóra Chomsky (2004) megengedővé formálta át az eredeti, biológiai különállásra épülő felfogást.

Hauser, Chomsky és Fitch (2002) sokat idézett dolgozata (2025 március 14-ig 7789 hivatkozása van, vagyis évi 340) Chomsky érett bionyelvészetét mint kompromisszumot jeleníti meg. Megkülönbözteti a fokozatosan kibontakozó állati okosságot és kommunikációs rendszert és a sajátosan emberi nyelvet. Az utóbbit a NyKSz (FLN) Nyelvi Képesség Szűk értelemben, melyet feltehetően csak emberi, rekurzív mondattani szerveződés jellemez, nincsen adaptív haszna, s hirtelen jelent meg. A tágan vett nyelvi képesség (NyKT, FLB) világát lassú, folytonos evolúciós kibontakozás és ökológiai hasznosság jellemzi. Ide tartozna a kommunikációs célú hangadás és az e felett gyakorolt finom mozgásos kontroll, beleértve a légzés változását is, a kommunikációs hatékonyság fejlődése, a koponya változása, az agytérfogat növekedés, a kérgi aszimmetria, a hangészlelés, a kategorizáció fejlődése, és a számunkra itt legfontosabbként a társas hangképzés és a másik ember szándékeltví értelmezése.

Farkas és Kelemen már észreveszi a nyelv biológiai és társadalmi értelmezésének kiegészítő lehetőségét. Ezt érdemes összevetni azzal, hogy a társadalmiság átfogalmazódik a modern etológiában és evolúciós pszichológiában társas mivolta.

Vajon összeegyeztethető-e a nyelv velünk születettsége és társadalmisága? Megállapíthatjuk, hogy az innátizmus ebben az esetben sem vezet feltétlenül elfogadhatatlan következményekhez, hiszen logikusan úgy lehet érvelni, hogy a nyelv *a maga társadalmiságával együtt* tartozik az emberi faj genetikusan adottságaihoz. Az evolúció felől nézve ez azt jelenti, hogy a nyelvi képesség és a társadalmi hajlam együtt alakult ki: az örökletes nyelvi képesség egy olyan fajnak a képessége, melynek evolúciójában központi szerepet játszott a szociabilitás. (Farkas–Kelemen 2002. 58–59.)

A Kelemen–Farkas-könyvben Kelemen már engedékeny a nyelv nélküli gondolkodás megengedésében is. Hosszan elemzik, hogy kategóriák és hasonlóan érzékelt esetek között lehetnek nyelv nélkül is. A nyelv nem teljesen hatja át az észlelést.

A nagy nyelvi szcenáriók elméletében Merlin Donald írta le legalaposabban ezt a társas fordulatot.

Csak félig tréfálkozom, mikor azt mondom, hogy az emberi evolúció újragondolható, mint a Nagy Hominid Menekülés az Idegrendszerből. Az emberszabású majmok s köztünk levő legfontosabb különbség a kultúra, pontosabban a szimbolikus kultúra

ra, mely javarészt nem az agyi dobozon belül, hanem kívül van. A kultúra a kognitív tevékenységet számos agyban elosztja, s uralja tagjai gondolkodását. (Donald 2001a. 149.)

Donald (2001b) felfogásában az architektúrák nagy változásai, a gondolati reprezentáció és a közlés együttes átalakulásai vezettek az emberi nyelv kialakulásához. Az emberréválás úgy tekinthető, mint kulturális fordulatok sorozata.

A nyelv evolúciós eredete a tudáshálózatok, érzéshálózatok és emlékezeti hálózatok korai megjelenéséhez kötődik, melyek mindegyike a kultúra kognitív lényegéhez tartozik. A nyelv kétségkívül darwini szelekcióval jött létre, közvetve fejlődött ki azonban, olyan körülmények között, melyek azokat a hominidákat preferálták, akik közös kognitív hálózataikat egyre pontosabbá tudták tenni. [...] Az első prioritás nem a beszéd volt, a szavak használata vagy a nyelvtan kifejlesztése. A csoportként való összekapcsolódás, a kölcsönös odafigyelés, s azoknak a társas mintáknak a kialakítása volt a cél, amelyek a fajnál támogatják ezt a kölcsönösséget és kötődést. (Donald 2001a. 253–254.)

Csoportélet van itt, mint a nyelv kiinduló feltétele és kerete. Ez azonban nem társadalom abban az értelemben, ahogy Kelemen fél évszázada a nyelv társadalmiságát kérte számon a biologizálókon és Chomskyn. Kettéválasztjuk, hiszen úgy gondoljuk, hogy a nyelv a társadalomhoz képest kicsiny, 100–150 fős minden egyed számára áttekinthető csoportokban működött kezdetben (Dunbar 1996), s nem a neolitikus forradalom után kialakult társadalmakban.

2. A szocialitás biológiai értelmezése a fejlődéskutatásban

Kelemen és Kenesei (1982) jól összefoglalták az innátista érvelést s annak belső gondjait a gyermeki fejlődésre vonatkoztatva:

lévén, hogy az a nyelvi tapasztalat, amelynek a gyermek a nyelv elsajátítása során ki van téve, töredékes, véletlenszerű és gyakran agrammatikus (többek között a performanciában működő gátló tényezők hatására), *semmi mással nem tudjuk megmagyarázni* a felnőtt kompetencia kifejlődését, mint azzal, hogy van egy vele született szkematizmus, amely megszabja a kialakítandó grammatika (azaz elmélet) formáját, megadja azokat a különféle formai és materiális feltételeket, amelyeknek minden nyelv, következőképpen az emberi nyelv eleget kell hogy tegyen [...] Még azt sem tudjuk, hogy *hogyan lehetne akárcsak elvben egy olyan kísérletet megtervezni*, amely ezeknek az univerzális elveknek a vele született voltát kimutatná, vagy elutasítaná. (Kelemen–Kenesei 1982. 731, kiemelés tőlem, P. Cs.)

Ilyen kísérleteket azóta teremtett számunkra az élet. A néhány természetes jelelést alakító siketnéma család és Bickerton (1981, 1984, 2004) vizsgálatai a megszakadt hagyományú ültetvényes kultúrákban kialakult nyelvekről rámutatnak arra, hogy az ember innát adománya talán nem is az egyetemes nyelvtan, hanem a nyelvtanépítő képesség.

Ugyanakkor mind az empirikus gyermeknyelvi kutatásban, mind a gyermekre és általában a fejlődésre vonatkozó különböző rafinált kognitív alapú, de mégiscsak környezetelvű és újszerű tanuláselméletek megfogalmazásában Chomsky radikális innátizmusának ihlető szerepe volt. Mindenki azért kezdett el újabb és újabb kiegészítő elméleteket gyártani – gondoljunk Steven Pinkerre (2002, 2006) – vagy alternatív szociális elméleteket megfogalmazni (Tomasello 2002, 2011, 2014), mert szeretne megküzdeni a Chomsky felvetette innátizmus fogalmi gondjaival. Vagyis, egy önmagában tarthatatlan és doktriner felfogás tudományszociológiai értelemben inspiratív és progresszív elméletté vált.

Az 1. táblázat mutatja a mind Chomsky mind Wittgenstein ihletésével is küzdő modern gyermeknyelvi kutatás minket érintő átalakulását.

1. táblázat: Jellegzetes változások a nyelvelsajátítás folyamatának pszichológiai összképében

1970	2000
Chomsky és a korai gyermeknyelv kutatás: innát önszerveződés az aszociális elmében	Biológiai társas elme. Ez irányítja a nyelvelsajátítást is.
Bruner mint kritikus: közlési keretek alakítja a gyermeknyelvet	Gondolatértelmezés mint emberi adaptáció. Tudatelmélet (ToM)
Társas csak másodlagos	Nyelv kibontakozása kognitív és társas készségekre támaszkodik és aktív tanításra

Két mozzanatot emelek ki a hatalmas empirikus anyagból, melyek megmutatják, hogy a Kelemen által is hivatkozott Wittgenstein-i szöveghelyekkel szemben ezen a téren nagy szerepe lett az empirikus kutatásoknak, azért is, mert mind a filozófiai, mind a szaktudományos kiinduló képek sok triviálisnak tekintett, de nem alátámasztott empirikus tézist tartalmaztak, mint látszólag elméleti megkérdőjelezhetetlen elméleti kiindulást.

A GYERMEKEKET SEGÍTIK A NYELV ELŐTT KIALAKULT KOGNITÍV KATEGÓRIÁK A NYELV ELSAJÁTÍTÁSÁBAN

Ma már tudjuk, hogy ha az nem is igaz teljességgel, hogy miként Kelemen bírálja, a gyermekeknek „az eszük kezdetektől fogva teljesen megvan”, de vannak kategóriáik és még a nyelvtani értelmezésben is használt elveik az elsajátítás során. A mondatnyi szerepek kialakulását segíti, hogy a preverbális csecsemők már kialakítják az élő-élettelen kategóriáját, ami fontos támpont az Ágens-Objektum

jelentés alapú kognitív elkülönítésében, ami azután kiindulóponttá válik a formális nyelvtani Alany-Tárgy megkülönböztetésben (Pinker 2006). Hasonló módon, a téri kifejezések elsajátítása követi a téri kognitív megkülönböztetések (BENNFÖGLALÁS, TÁMASZ, MOZGÁS IRÁNY) előzetes kialakítását (Pléh 2014b).

Ezek a kognitív előfeltételek olyan jellegzetesek, hogy még a Kelemen és Farkas könyvében igen részletesen elemzett Gavagai-nehézséget is fel tudják oldani. A látott tárgyak, események, tulajdonságok mint lehetséges referenciák közötti választást segíti néhány átfogó elv, mint Lukács Ágnes összefoglalója mutatja.

A gavagai-paradoxont kiinduló, feltehetőleg evolúciós eredetű elvek oldják fel. Az alapesetben a gyerek számára egy új szó olyan egész tárgyaknak az osztályát jelöli, amelyeknek még nincs nevük. [...]

A referencia elve. A szavak a környezetbeli tárgyak, cselekvések, események vagy tulajdonságok reprezentációira képezhetők le.

A kiterjeszthetőség elve. A szavakat ki lehet terjeszteni hasonló referensekre, még akkor is, ha a gyerek nem hallotta, hogy a szót az adott referensre használják.

A tárgyhatókör elve. A szavak inkább egész tárgyakat jelölnek, mint tárgyrészeket vagy tulajdonságokat.

A kategória hatókör elve vagy taxonómiai megszorítás. A szó kiterjesztésének elsődleges alapja az alapszintű ('kutya', nem pedig 'állat' vagy 'puli') kategória-hozzárendelés.

A kölcsönös kizárás elve. Az új szavak olyan tárgyra képeződnek le, amelyeknek még nincs nevük.

(Lukács 2014. 531, 532.)

VANNAK TANÍTÓ ELJÁRÁSOK A GYERMEKNYELV KÖZEGÉBEN

Kelemen és Kenesei, majd Farkas és Kelemen igen jól összefoglalták a Chomsky-féle elvszerű innátizmus egyik legfőbb érvét, a bemenet szegényességének elvét.

[A]z a nyelvi tapasztalat, amelynek a gyermek a nyelv elsajátítása során ki van téve, töredékes, véletlenszerű és gyakran agrammatikus (többek között a performanciában működő gátló tényezők hatására), semmi mással nem tudjuk megmagyarázni a felnőtt kompetencia kifejlődését, mint azzal, hogy van egy vele született szkematizmus, amely megszabja a kialakítandó grammatika (azaz elmélet) formáját, megadja azokat a különféle formai és materiális feltételeket, amelyeknek minden nyelv, következésképpen az emberi nyelv eleget kell hogy tegyen (Kelemen–Kenesei 1982. 731).

[Chomsky] a bemeneti adatok szegényes voltából meríti legfőbb érvét (ez „az input szegénysége” érv); vagyis abból, hogy a környezetből származó ingerek túl szegényesek, töredékesek és megbízhatatlanok ahhoz, hogy a gyermek ezek alapján sajátíthatná el a nyelvet (Farkas–Kelemen 2002. 55).

Az 1970-es és az 1980-as években, mint a fenti táblázat is mutatta, ezzel a „gyermek a káoszról épít” elvvel csendes hangon Bruner (1975) interakcióra és játékra építő nyelvelsajátítási felfogása, illetve néhány a dajkanyelv jelentőségét kiemelő hang szállt szembe. Mint korabeli összefoglalóban (Pléh 1985) bemutattam, ekkoriban a nyelvtanközpontú, a kognitív és a cselekvésközpontú gyermeknyelv fejlődési modellek radikálisan szemben álltak egymással. A társas szemben állt a biológiaival, miként Kelemen korai felfogásában is a biológiai és a társadalmi. E téren az új nemzedék újdonsága, hogy a társast is biológiaivá teszi.

A mai lélektan számos törekvése a klasszikus ellentétet társadalmi indoktrináció, illetve a gyermekből indulás között úgy oldja fel, hogy magát *az evolúciós felvérteztséget is szociálisnak tekinti*, olyan keretnek, amely biztosítja az emberi szocializáció különleges hatékonyságát. Különlegesen vagyunk felvértezve arra, hogy sajátosan tanuljunk a fajtársaktól. Embergyerekkel és főemlősökkel végzett évtizedes kutatómunkája alapján dolgozta ki Michael Tomasello (2002) azt az elképzelést, hogy a kulturális tanulás s így a nyelvelsajátítás evolúciósan megágyazott mechanizmusai teremtik meg a spontán és szervezett átadási mechanizmusok rendszerét. Szerinte az emberré válást két fordulat jellemzi. Az első a közös szándékon alapuló társas együttműködés, tetszőleges, alkalmi partnerekkel, a második pedig a tágabb társas összehangolás, a csoportélet szabályrendszerének megjelenése. Az ember sajátos vonása a közös szándék megléte. Az embernek van néhány olyan adaptációja, például a tekintet követése, a társaktól való tanulás képessége, az együttműködés és az összehangolódás feladatmegoldás során, melyek elvezetnek oda, hogy már gyermekkorunkban is társas tanuló lények legyünk. Közös célokkal, közös szándékrendszerben hajtunk végre feladatokat, és ebből tanulunk (Tomasello 2011).

A mai fejlődéslélektan további fontos felismerése a gyermeknyelv tekintetében is a kisgyermek és a gondozó környezet együttese által alkotott természetes tanító-, tanulórendszer feltételezése. A gyermeket nem káosz veszi körül a spontán, elsődleges szocializáció során, hanem a gyermek és társas közege meglehetősen szervezett rendszert alkot. A *természetes pedagógia elmélete* (Csibra–Gergely 2007) magát a tanulásra való különleges emberi nyitottságot, az erre irányuló evolúciós felvérteztséget is szociálisnak tekinti, olyan keretnek, amely az emberi szocializáció különleges hatékonyságát biztosítja. Eredendően fel vagyunk vértezve arra, hogy fajtársaktól sajátos módon tanuljunk. A rendszer rendelkezik néhány olyan, kiemelkedően fontos vonással, melyek a nyelvelsajátítás evolúciós (biológiai) keretét alkotják:

- a tanítás a keretet megadó rámutató támpontokon át szerveződik;
- a tanuló elvárja, hogy a környezet tanítson;
- társadalmi konvenció szerveződése alapozza meg ezt a fajta tanulást;
- fontos a gyermek részéről a kulturális önkény felismerése.

Az elméletet alátámasztó adatok szerint már egy év alatti csecsemők is képesek arra, hogy észrevegyék, ha a környezet rámutató támpontokkal éppen tanítja őket valamire. Másként figyelnek a modell viselkedésére, ha az megszólítja őket, sajátos hangon beszél stb. Ilyen elvárt tanulási helyzetekben bontakoznak ki a világra vonatkozó általánosítások. Az egy év körüli baba is képes megtanulni, hogy például anyja arckifejezése nem egyetlen konkrét tárgyra, hanem egy tárgyszálra vonatkozik. Az önkény felismerése itt azt jelenti, hogy a gyermek saját társascelekvés-értelmező rendszerének megfelelően különlegesen reagál a felnőtt által produkált furcsa, irracionális, „a helyzetből nem következő” viselkedésekre. Ezeket, például a jelölt tárgyakra nem hasonító szavakat mint társas konvenciók kulturálisan elsajátítandó elemeit ismeri fel. Azt tanulja, hogy az ő kultúrájában éppen milyen rituálék, milyen szavak, pontosan milyen önkényes jelzésrendszerek érvényesek. A gyermek nem kell külön megtanulja azt, hogy a felnőtt által produkált furcsa, irracionális, „nem következő” viselkedésekre figyelni kell. Erre a természetes pedagógia révén fel van készítve. Azt kell megtanulnia, hogy az ő kultúrájában éppen milyen rituálék, éppen milyen szavak, pontosan milyen önkényes jelzésrendszerek lesznek érvényesek.

A kategória alakítást segítő kognitív elvek és a nyelvelsajátítás társas használat segítése azt eredményezi, hogy legalább a mai gyermeknyelv (Nelson 2009) kutatásban Nyíri és Kelemen fél évszázaddal ezelőtti vágya megvalósul. Egyszerre van jelen Wittgenstein használati rendszere és a referenciális szemantika.

* * *

Elsősorban Kelemen János korai nyelvfilozófiai munkáival foglalkoztam, s azt mutattam meg, hogy az azóta eltelt fél évszázadban sokat finomodott a nyelv Kelemen által vitatott egyén központú és biológiai felfogása. A „social” értelmezését kettébontottuk társasra és társadalmira, és a nyelvet mint társas rendszert az egyén biológikumához kapcsoljuk. Két naturalista lépés változtatta meg a helyzetet az 1970-es évek óta. Az emberréválás evolúciós pszichológiai szcenáriói magát a társas mivoltot az ember biológiai lényegéhez rendelték, s eközben a csupasz formán alapuló chomskyánus felfogás is tagolódott, az embert az evolúciós folytonosságba helyező társan értelmezett nyelvi képesség és a rekurzív mondatant lehetővé tevő, a tiszta forma világát képviselő szűken értelmezett nyelvi képesség elkülönítésével. További mozzanat a szocialitás biológiai értelmezése a fejlődéskutatásban. Mindezek a fél évszázaddal ezelőtti társadalmi kritikát a nyelv individualisztikus felfogása felett új keretbe helyezik, és a nyelv természettudományos értelmezését minőségelvűen megújítják.

IRODALOM

- Altrichter Ferenc 1972. Megjegyzések az észlelés filozófiai fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 16/1. 130–149.
- Bickerton, Derek 1981. *Roots of Language*. Ann Arbor, Karoma.
- Bickerton, Derek 1984. The language bioprogram hypothesis. *Behavioral and Brain Sciences*. 7. 173–212. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00044149>
- Bickerton, Derek 2004. *Nyelv és evolúció*. Ford. Lukács Ágnes. Budapest, Gondolat.
- Bruner, Jerome S. 1975. The ontogenesis of speech acts. *Journal of Child Language*. 2/1. 1–19. <https://doi.org/10.1017/S0305000900000866>
- Chomsky, Noam 1959. Skinner, B. F.: Verbal Behavior. *Language*. 35. 26–58. <https://doi.org/10.2307/411334>
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of a Theory of Syntax*. Cambridge/MA, The M. I. T. Press.
- Chomsky, Noam 1966. *Cartesian Linguistics*. New York, Harper & Row.
- Chomsky, Noam 1974. Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez. Ford. Pap Mária – Radics Katalin – Terts István. In Pap Mária (szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth. 85–97.
- Chomsky, Noam 1957/1968/1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Ford. Zólyomi Gábor. Budapest, Osiris–Századvég.
- Chomsky, Noam 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. Ford. Siptár Péter. *Magyar Tudomány*. 111/12. 1354–1366.
- Csányi Vilmos 1982. Szempontok a megismerés elméletének természettudományos megfogalmazásához. *Magyar Filozófiai Szemle*. 26/4. 558–566.
- Csányi Vilmos 1983. Válasz Kelemen Jánosnak. Ki beszél itt arabusul? *Magyar Filozófiai Szemle*. 27/2. 282–284.
- Csányi Vilmos 1988. *Evolúciós rendszerek*. Budapest, Gondolat.
- Csibra Gergely – Gergely György (szerk.) 2007. *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Budapest, Akadémiai. <https://doi.org/10.1556/mpszle.62.2007.1.1>
- Donald, Merlin 2001a. *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness*. New York, Norton.
- Donald, Merlin 2001b. *Az emberi gondolkodás eredete*. Ford. Kárpáti Eszter. Budapest, Osiris.
- Dunbar, Robin 1996. *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Farkas Katalin – Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron.
- Hauser, Marc D. – Chomsky, Noam – Fitch, W. Tekumcech 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science*. 298/5598. 1579–1579. <https://doi.org/10.1126/science.298.5598.1569>
- Kelemen János 1969. *Mi a strukturalizmus?* Budapest, Kossuth.
- Kelemen János 1973a. Az ideák jelei (Locke nyelvelmélete). *Világosság*. 14/12. 454–462.
- Kelemen János 1973b. A lélek és a nyelv. Descartes: a nyelv-probléma helye a racionalizmus metafizikájában. *Világosság*. 14/12. 738–739.
- Kelemen János 1975. Hozzászólás Kiefer Ferenc előadásához. *Nyelvtudományi Közlemények*. 77/2. 79–83.
- Kelemen János 1976a. Szöveg és jelentés. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. 11/1. 183–196.
- Kelemen János 1976b. A tudat társadalmi lényege. *Világosság*. 17/4. 268–275.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései – Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest, Kossuth.
- Kelemen János 1982. Természettudományos probléma-e a megismerés? *Magyar Filozófiai Szemle*. 26/4. 567–573.
- Kelemen János 2014. Bevezetés: A nyelvfilozófia tegnap és ma. In *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVI. Túl a nyelvfilozófián*. 7–29.

- Kelemen János – Kenesei István 1982. Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. *Magyar Filozófiai Szemle*. 26/5. 708–749.
- Kiefer Ferenc 1975. Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. *Nyelvetudományi Közlemények*. 77/2. 47–70.
- Kiefer Ferenc 2019. A hatvanas évek magyar nyelvtudománya. Az elméleti nyitás korszaka. In Bollobás Enikő (szerk.) *Elméletek vonzásában*. Budapest, Gondolat. 9–49.
- Lenneberg, Eric H. 1967. *Biological Foundations of Language*. Wiley, New York. <https://doi.org/10.1080/21548331.1967.11707799>
- Lenneberg, Eric H. 1974. A nyelv biológiai szempontból. Ford. Pap Mária – Radics Katalin – Terts István. In Pap Mária (szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth. 310–330.
- Lukács Ágnes 2014. Szótanulás. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. 1. kötet*. Budapest, Akadémiai. 521–550.
- Nelson, Katherine. 2009 Wittgenstein and contemporary theories of word learning. *New Ideas in Psychology*. 27/2. 275–287. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2008.04.003>
- Nyíri J. Kristóf 1970. Szemantika nélkül *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. VII. 189–205.
- Pinker, Steven 2002. *Hogyan működik az elme?* Ford. Csibra Gergely. Budapest, Osiris.
- Pinker, Steven 2006. *A nyelvi ösztön*. Ford. Bocz András. Budapest, Typotex.
- Pléh Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest, Akadémiai.
- Pléh Csaba 1985. A gyermekenyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről. *Pszichológiai Tanulmányok*. XVI. 105–188.
- Pléh Csaba 2014a. A pszicholingvisztika története. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. 1. kötet*. Budapest, Akadémiai. 3–116. <https://doi.org/10.1556/9789630594998>
- Pléh Csaba 2014b. *A tér és a nyelv világa*. Budapest, MTA. <https://doi.org/10.1556/9789630596817>
- Pléh Csaba 2021. The Place of Structuralism on the Hungarian Intellectual Scene: Late 1960s – Early 1970s. *History of Anthropology Review*. 45. <https://histanthro.org/notes/structuralism-hungarian-intellectual-scene/>.
- Pléh Csaba 2024. Társas és társadalmi megkülönböztetése a klasszikus és a mai pszichológiában. *Replika*. 132. 39–60. <https://doi.org/10.32564/132.4>
- Pléh Csaba – Lányi Gusztáv 1984. A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. *Valóság*. 27/7. 13–28.
- Semon, Rirchard Wolfgang 1904/1921. *The Mneme*. London, Allen & Unwin. <https://doi.org/10.1001/jama.1921.02630500052022>
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Tomasello, M. 2008. *Origins of human communication*. Cambridge/MA, MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7551.001.0001>
- Tomasello, Michael 2011. *Mi haszna az együttműködésnek?* Ford. Pléh Csaba. Budapest, Gondolat.
- Tomasello, Michael 2014. *A Natural History of Human Thinking*. Cambridge/MA, Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674726369>
- Vigotszkij, Lev Szemjonovics 1967. *Gondolkodás és beszéd*. Ford. Páll Erna, Tóth Tiborné. Budapest, Akadémiai.
- Vigotszkij, Lev Szemjonovics 1971. *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Ford. Ujhelyi Gabriella. Budapest, Gondolat.
- Wittgenstein, Ludwig 1921/1991. *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Budapest, Akadémiai.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz.